

Edwin van Meerkerk

Dubbele loyaliteit

Hugenoten in de Republiek rond de Oostenrijkse Successieoorlog

Inleiding

Op een bijeenkomst in de woning van de Franse ambassadeur te Den Haag sprak de Amsterdamse boekhandelaar Henri du Sauzet in de loop van 1741 met de gastheer over de internationale politiek. De eveneens aanwezige Spaanse ambassadeur vroeg de boekverkoper of zijn sympathieën misschien bij het Engelse kamp lagen, waarop Du Sauzet op hoge toon verklaarde dat hij ten eerste Hollander was, vervolgens ook Fransman en vriend van de Franse staat voorzover zij met de Republiek bevriend was, maar dat hij de Fransen af zou zweren, zodra zij de Noordelijke Nederlanden kwaad zou berokkenen. De Franse ambassadeur Fénelon complimenteerde zijn gast met deze stellingname en stelde dat onderdanen zich altijd aan de zijde van hun soevereinen dienden te scharen.¹

De Franse gemeenschap in de Republiek vormde een opvallende groep. Van herkomst was zij zowel homogeen, namelijk Franstalig, als heterogeen, afkomstig uit alle hoeken van het francofone gebied. De overgrote meerderheid van de Franse immigranten was van protestantse huize, maar er bevonden zich duidelijke dissidente groepen onder hen, variërend van remonstranten tot deïsten. Velen van hen spraken noch schreven de taal van hun nieuwe vaderland en bleven zich vaak economisch en politiek op hun geboorteland richten. Door de internationale politieke ontwikkelingen ondervonden zij echter vaak de politieke en militaire dreiging van de Nederlandse rivaal Frankrijk.

Het zijn deze tegenstrijdige krachten op het inburgeringsproces van de Franse migranten, die in dit artikel onder ogenschouw worden genomen. Aan de hand van een vijftal personen zal ik een voorbeeld geven van de positie van de hugenoten in de Republiek der Nederlanden. Vertrekkend vanuit de Franse koning Hendrik van Navarra wordt de achtergrond van de komst van de Franse hugenoten naar de Republiek besproken. Vervolgens komt hun woon- en werksituatie in de Nederlanden aan bod, met als centrale persoon de journalist Pierre Bayle. Daarna komt de zojuist aangehaalde boekverkoper Du Sauzet voor het eerst in beeld. Na een portret van deze hugenoot zal, vertrekkend vanuit de voormalige Poolse koning Stanislas en de Franse ambassadeur Fénelon, de spagaat waarin Du Sauzet zich als hugenoot bevond, worden toegelicht.

¹ Du Sauzet aan De Beyer, 9-1-1742, Rijksarchief Gelderland [RAG], Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.1: 'Je lui fis un jour ma déclaration en présence de l'ambassadeur de l'Espagne, qui me demandoit en riant si j'étois du parti Anglois. Voici ma réponse: *Je suis 1° Hollandois; 2° François, ami de la France tant qu'elle sera amie de cette République, mais je l'abjure & la renonce si elle nous fait du mal.* Mr de F. replique que je parlois en honnête homme, & que les sujets devoient penser comme les souverains.'

Hendrik van Navarra²

De ontwikkeling van de Reformatie in Frankrijk verliep volgens een geheel andere weg dan die in het Duitsland van Luther. Wellicht is dat niet zozeer te wijten aan het feit dat de Fransen onder invloed van hun naar Genève uitgeweken landgenoot Jean Cauvin (Calvijn) hun eigen hervorming kenden, maar eerder aan de afwijkende politieke situatie in Frankrijk. Het protestantisme was daardoor relatief laat in het Gallisch gebied doorgedrongen. De organisatie van de protestanten werd pas gestimuleerd door de katholieke fractie die zich had gevormd rond de Guises, die na de dood van Hendrik I in 1559 een grote invloed kregen aan het Franse hof. Om zich te beschermen tegen de aanvallen van deze partij, sloten de protestanten de gelederen. Rond deze tijd begonnen zij zich voor het eerst aan te duiden als hugenoten, een term die vermoedelijk is afgeleid van de Zwitserse 'eedgenoten', die enkele decennia eerder hun godsdienstvrijheid met bloed hadden betaald.

Dat bloed zou in Frankrijk ook al snel vloeien. Tussen 1562 en 1594 woedden hier de Godsdienstoorlogen, met als dramatisch hoogtepunt de bruiloft van Hendrik van Navarra en Margaretha van Valois op 18 augustus 1572, waar onder leiding van de familie de Guise de belangrijkste protestantse leiders werden gedood. Uiteindelijk zou koning Hendrik III zijn katholieke rivaal Henri de Guise laten ombrengen, waarna ook hij zelf, in 1589, werd vermoord. Dit maakte van de protestantse leider Hendrik van Navarra plotseling de belangrijkste troonpretendent, op voorwaarde dat hij overging tot het katholicisme.

Het was onder deze Hendrik IV dat de rust weerkeerde. In 1598 kondigde de voormalige protestantse leider het beroemde Edict van Nantes af, waarin aan de hugenoten belangrijke vrijheden werden toegekend. In feite vormden zij voortaan een staat binnen de staat, met eigen vestingen, leger en kerk. Het Edict van Nantes liep voor op zijn tijd in het denken over gewetensvrijheid en tolerantie.³ De uitvoering van het Edict liet, zeker na de dood van Hendrik IV, echter te wensen over. Onder Richelieu, en met name onder de persoonlijke regering van Lodewijk XIV, werden de privileges van de hugenoten langzaam maar zeker teruggedraaid.

De strijd van de protestanten was nog altijd een politieke strijd, zodat de hugenoten na de dood van Hendrik IV in 1610 opnieuw als een bedreiging voor de kroon werden gezien. De val van de protestantse havenstad La Rochelle in 1628 betekende een omslag in de positie van de hugenoten. Het zou echter duren tot de machtsgreep van Lodewijk XIV in 1661 voordat het einde van het protestantisme als zodanig tot doel werd verheven. Kerken werden gesloten, de politieke macht van de hugenoten werd gebroken en er werd een beloning uitgelooft voor hen, die vrijwillig terugkeerden naar de moederkerk. Bovendien richtten dragondertroepen overal bewust verwoestingen aan in protestantse gebieden.

Deze maatregelen veroorzaakten een groeiende stroom van protestantse vluchtelingen naar omringende gebieden, zoals Zwitserland en de Republiek der

² Dit overzicht is gebaseerd op H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam en Dieren 1985) 9-40 en Roger Zuber en Laurent Theis, *La revocation de l'Edit de Nantes et le protestantisme français en 1685: actes du colloque de Paris (15-19 octobre 1985)* (Parijs 1986).

³ Dat het ook nu nog tot de verbeelding spreekt, is al te zien aan het bestaan van een internetdomein met de naam www.edit-de-nantes.com

Nederlanden. Met de afkondiging van het Edict van Fontainebleau in 1685, waarin het Edict van Nantes werd herroepen, werd het voor de hugenoten definitief onmogelijk om in Frankrijk te blijven. Zij die zich niet onmiddellijk bekeerden, zo decreeteerde de zonnekoning, dienden het land binnen twee weken te verlaten. Een massale uittocht was het gevolg. Slechts op enkele plaatsen in het zuiden wisten groepen protestanten zich te handhaven, zoals in de onherbergzame Cévennes, waar een grote protestantse meerderheid bleef bestaan. In 1702 zouden deze erfgenamen van de hugenoten, onder invloed van een golf van profetisme, voor een laatste keer in opstand komen. Deze zogenaamde Camisard-rebellie zou pas in 1710 met geweld worden bedwongen.⁴

Aan de groei van de, in de zestiende eeuw door uit het zuiden gevluchte protestanten gestichte, Waalse kerken in de Republiek is duidelijk af te lezen wat de herroeping van het Edict van Nantes betekende voor de hugenoten. Tussen 1680 en 1700 verdrievoudigde het ledental van de Waalse kerk in Amsterdam.⁵ De migratie van de hugenoten was niet alleen van grote religieuze betekenis, maar had ook duidelijke economische gevolgen. In de Zwitserse, Duitse, Nederlandse en Engelse gebieden waar zij zich vestigden, toonden de hugenoten zich een hard werkende groep, voorzien van de nodige opleiding en een hoge motivatie.⁶ Voor de Fransen betekende dit uiteraard een evenredige adering.

Dat de hugenoten een economische impuls konden geven aan de gebieden waar zij zich vestigden, was meteen al duidelijk. De Republiek wierf zelfs arbeidskrachten onder de Franse geloofsgenoten via krantenadvertenties, waarbij de gunstige voorwaarden van vestiging in de Nederlanden werden aangeprezen.⁷ Het gevolg was, dat er verspreid over protestants Europa grote Franstalige groepen te vinden waren, die zich niet zelden tot de culturele en economische elite konden rekenen. De Fransen, hoewel zij overal in meer of mindere mate in hun omgeving werden opgenomen, bleven voor de buitenwacht herkenbaar als groep, die indertijd al werd omschreven als 'la colonie française'.⁸

Een groep hugenoten die met name in Holland van zich deed spreken, was die van de geletterden die zich op één of andere manier met schrijven, verwerken of uitgeven van boeken, tijdschriften en kranten bezighielden. Hiervoor zijn twee duidelijk gunstige omstandigheden aan te wijzen. Ten eerste bood de Republiek, met haar pragmatische tolerantie van afwijkend drukwerk een veilige haven voor hen die zich met het gedrukte woord in leven wilden houden.⁹ Bovendien lag voor Franstaligen

4 Henri Bosc, *La guerre des Cévennes, 1702-1710* (Montpellier 1985).

5 Hubert P. Nusteling, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés' in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes ed., *La révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies: 1685: The revocation of the Edict of Nantes and the Dutch Republic* (Amsterdam en Maarssen 1986) 17-34, aldaar 20-25.

6 Vgl. Stefi Jersch-Wenzel, 'De l'importance des huguenots dans l'économie: l'exemple de Magdebourg' in: M. Magdelaine en R. von Tadden ed., *Le refuge huguenot* (Parijs 1985) 177-189.

7 Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid*, 68-70.

8 Jean des Champs, geciteerd in: Uta Janssens-Knorsch, *The life and "Mémoires secrets" of Jean Des Champs (1707-1767): journalist, minister, and man of feeling* (Londen 1990) 235.

9 G.C. Gibbs, 'Huguenot contributions to the intellectual life of England, c.1680-1720, with some asides on the process of assimilation' in: Bots en Posthumus Meyjes, *La révocation de l'Édit de Nantes*, 181-200.

9 Over persvrijheid: Ingrid Weekhout, *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden: de vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, Nederlandse cultuur in Europese context 11. (Den Haag 1998).

aan het einde van de zeventiende eeuw de gehele geletterde wereld open. De gemeenschap van geleerden, die zich lange tijd bediend had van het Latijn als *lingua franca* schakelde langzaam over op het Frans als voertaal.¹⁰ Hugenoten vonden daardoor ook buiten Frankrijk een lezerspubliek.

Pierre Bayle

De Nederlandse hugenoten die tot de annalen hebben weten door te dringen, behoren veelal tot de groep intellectuelen die gedurende de laatste decennia van de zeventiende eeuw vanuit de Republiek de agenda van de geleerdenwereld bepaalde. De belangrijkste van hen was de journalist en schrijver Pierre Bayle (1647-1706). Bayle, afkomstig uit een dorpje in de Pyreneeën, ging naar school bij de jezuiten in Toulouse, maar brak uiteindelijk met het katholicisme. Na een korte academische carrière in Frankrijk besloot hij vanwege zijn geloofsovertuiging naar de Nederlanden te vertrekken, waar hij een aanstelling kreeg aan de Rotterdamse hogeschool. Vanuit deze stad ontwikkelde hij zich tot één van de meest vooraanstaande leden van de internationale gemeenschap van geleerden, de zogenaamde 'Republiek der Letteren'.¹¹

Bayle maakte tijdschrift *Nouvelles des Lettres*, dat hij gaf. De *Nouvelles* was een geleerdentijdschrift waarin boekbesprekingen, artikelen en berichten waren opgenomen. Hiermee trad hij in de voetsporen van het Parijse *Journal des sçavans*, dat als eerste periodiek de naam met zijn *de la République des Lettres* vanaf 1684 uitgaaf. De *Nouvelles* was een geleerdentijdschrift waarin boekbesprekingen, artikelen en berichten waren opgenomen. Hiermee trad hij in de voetsporen van het Parijse *Journal des sçavans*, dat als eerste periodiek de naam met zijn *de la République des Lettres* vanaf 1684 uitgaaf. De *Nouvelles* was een geleerdentijdschrift waarin boekbesprekingen, artikelen en berichten waren opgenomen. Hiermee trad hij in de voetsporen van het Parijse *Journal des sçavans*, dat als eerste periodiek de naam met zijn *de la République des Lettres* vanaf 1684 uitgaaf.

had bediend van regelmatige nieuwsberichten uit de Republiek der Letteren. Bayles tijdschrift wist door zowel de concurrenten verre te overstijgen. Bayle veroorzaakte met de *Nouvelles* een ware vloedgolf van in Holland uitgegeven Franstalige periodieken, veelal verzorgd door hugenoten. Deze tijdschriften, die zich vaak kenmerkten door hun onafhankelijke en kritische blik, domineerden de Republiek der Letteren tot ver in de achttiende eeuw.

Na drie jaar droeg Bayle het redacteurschap van zijn tijdschrift al weer over, en begon aan een nieuw project, dat in 1689 het licht zou zien: de *Dictionnaire historique et critique*. Deze encyclopedie *avant-la-lettre* maakte van Bayle definitief een fenomeen. In

10 H. Bots en F. Waquet, *La République des Lettres* (Parijs 1997) 54-55.

11 De informatie over Bayle is afkomstig uit: Hubert Bost, *Un "intellectuel" avant la lettre: le journaliste Pierre Bayle (1647-1706): l'actualité religieuse dans les Nouvelles de la République des Lettres (1684-1687)* (Amsterdam en Maarssen 1994) en H.H.M. van Lieshout, *Van boek tot bibliotheek: de wordingsgeschiedenis van de Dictionnaire historique et critique van Pierre Bayle (1689-1706)* (Grave 1992).

de voetnoten bij de lemmata in de *Dictionnaire* brak de auteur een lans voor tolerantie, en toonde hij zich een kritisch beschouwer van de wetenschappelijke traditie. Verguisd en bewonderd werd het woordenboek van Bayle een *bestseller* en vormde het een inspiratiebron voor velen, niet in de laatste plaats voor de schrijvers van de *Encyclopédie*, een halve eeuw later. Met zijn zeer uiteenlopende oeuvre en vele internationale contacten moet Bayle overigens eerder als een ingezetene van de 'virtuele' Republiek der Letteren' worden beschouwd, dan als een ingeburgerd Nederlander.

Naast de vele hugenoten die in het voetspoor van Bayle hun brood verdienden in de Republiek der Letteren, van journalisten en schrijvers tot uitgevers en boekverkopers, waren vele Franse vluchtelingen en hun nakomelingen werkzaam in andere economische sectoren. Vele hugenoten kwamen zonder have en goed de Republiek binnen en waren genoodzaakt in hun levensonderhoud te voorzien als leerling in een of ander ambacht, al was dat vaak beneden hun stand. In alle takken van handel en nijverheid kunnen aan het einde van de zeventiende eeuw in de Hollandse steden dan ook hugenoten worden aangetroffen. Grote groepen van hen zouden nooit enige welstand weten te bereiken, wat uiteindelijk leidde tot een afnemende gastvrijheid van de Nederlandse overheid tegenover de voormalige vluchtelingen. In de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw veranderden de hugenoten hierdoor van een bevoorrechte groep tot gewone burgers. Juridisch gezien waren zij zo, een halve eeuw na de herroeping van het Edict van Nantes, geheel geassimileerd.¹²

Henri du Sauzet

Hoewel hij vele jaren later dan de meeste andere hugenoten in de Nederlanden arriveerde, kan Henri du Sauzet (1687-1754) worden bestempeld als een schoolvoorbeeld van een Franse protestant in Holland. Hoewel hij een degelijke opleiding had genoten, en van niet onaanzienlijke afkomst lijkt te zijn geweest,¹³ arriveerde hij omstreeks 1714 met lege handen in de Republiek. Du Sauzet stortte zich op de boekhandel en uitgeverij, ook al had hij geen ambachtelijke scholing op dit gebied en moest hij de meesterproef afkopen.¹⁴ De debutant legde zich met name toe op de uitgave van tijdschriften, waarbij hij zich uiteraard liet inspireren door Pierre Bayle.¹⁵

Zoals de meeste van zijn confraters richtte Du Sauzet zich met zijn uitgaven op een internationale, Franstalige markt. De enige taal naast zijn moedertaal die in zijn fonds te vinden is, is Latijn. Hoewel onder de leden van de Republiek der Letteren het Frans gemeengoed was, betekende dit voor uitgevers als Du Sauzet, dat met name de band met Frankrijk zeer sterk was. Bovendien bestond er vanwege de

12 Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid*, 111-119.

13 Voltaire duidt in een brief aan Du Sauzet, ca 12-1738, de uitgever aan als 'Un homme qui a de la naissance'. Voltaire, *Correspondence and related documents*, Theodore Besterman ed., 52 vol. (Oxford 1969-1977) D1692.

14 Adriaen Moetjens aan de overlieden van het boekverkopersgilde, 3-1-1715, Archief van het Amsterdamse boekverkopersgilde, 1662-1812, Bibliotheek van de koninklijke vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, inv.nr.57, f.97.

15 *Nouvelles littéraires*, X-1 (1719), 5: 'Un savant homme [Bayle -EvM] l'a dit il y a longtems: le devoir d'un journaliste est moins de faire l'office de juge, que celui de rapporteur.'

grote afzetmarkt voor Franstalig werk in Europa geen zakelijke prikkel om zich op de lokale markt te oriënteren; tot het eind van zijn leven heeft Du Sauzet naar alle waarschijnlijkheid geen woord Nederlands gesproken.

De uitgever is bij uitstek een tussenpersoon. Een eenmansbedrijf als dat van Du Sauzet was niet in staat het gehele productie- en distributieproces van een boek binnenshuis te houden. Du Sauzet woonde het grootste deel van zijn actieve bestaan op de hoek van Kalverstraat en Dam, aan de Beurssteeg.¹⁶ Hij huurde hier een pand, of een deel daarvan, waar zowel zijn bedrijf als de woning van zijn gezin in was gevestigd. Aan de voorzijde dreef hij zijn winkel. Daarachter zullen zich de woonvertrekken hebben bevonden, terwijl er op zolder ruimte was om de boekenvoorraad op te slaan.¹⁷ Naar de huidige maatstaven was er weinig ruimte voor een gezin van zes personen en twee bedienden.¹⁸

De werkdag van Du Sauzet zal met het eerste licht zijn begonnen.¹⁹ Voor er zich klanten aandienen kan hij zijn administratie hebben bijgewerkt en de winkelvoorraad op orde hebben gebracht. Bestellingen van de dag ervoor zal hij nog door hebben gegeven aan drukker of binder. Geen van beide vaardigheden bezat hij immers. Tussen het helpen van klanten door was hij in de weer met het aanschrijven van de correspondenten van zijn tijdschrift en het verwerken van door hen toegezonden kopij. Klanten buiten de woonplaats wachtten op boeken, kranten en tijdschriften, die, voorzien van een begeleidend schrijven, naar het postkantoor moesten worden gebracht.²⁰ Wellicht liep Du Sauzet op de heen- of terugweg langs een collega om afspraken te maken, of ging hij bij de drukker na of zijn opdrachten naar behoren werden uitgevoerd. Het ligt voor de hand dat de klanten in de winkel ondertussen door zijn vrouw te woord werden gestaan. Wanneer 's avonds de boetiek gesloten was, liep Du Sauzet eens langs bij een van de vele koffiehuisen, om een krant te lezen, het laatste nieuws te vernemen, en zijn sociale contacten te onderhouden.²¹ Terug thuis kon de post van de dag nog bij kaarslicht worden beantwoord voor hij zich naar bed begaf.

Het moge duidelijk zijn: het werk van een uitgever bestond feitelijk uit het onderhouden van contacten, veelal per brief. De uitgever is dan ook in de literatuur met name als tussenpersoon, als *literary agent*, omschreven.²² In een tijd waarin

16 *Nouvelles littéraires*, 10-9-1718.

17 Vgl. het eerste huurcontract dat hij in Den Haag sloot: Notaris Jacobus van der Burch, 26-2-1715, Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief, BNR.372, inv.nr.1976, f.93. Over wonen in de nieuwe tijd: Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft: bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 116.

18 Oldewelt ed., *Kohier van de personeele quotisatie*, II, 166.

19 Kari Tilman Winkler, *Handwerk und Markt: Druckerhandwerk, Vertriebswesen und Tagesschrifttum in London, 1695-1750* (Stuttgart 1993) geeft als werktijden van boekverkopers in de achttiende eeuw van 8 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds aan.

20 Du Sauzet aan Joly de Fleury, 15-10-1722, Bibliothèque Nationale de France, Collection Joly de Fleury 1, inv.nr. 2491, f.148v: 'J'ai remis moi-même tous les paquets à la poste.'

21 Du Sauzet aan De Beyer, 29-5-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.46r: 'J'allai dimanche au café pour lire la gazette de Cologne.' Vgl. Thera Wijsenbeek, 'Ernst en luim: kofiehuizen tijdens de Republiek' in: *idem en Pim Reinders ed., Koffie in Nederland: vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 35-54.

22 Anne Goldgar, *Impolite learning: conduct and community in the Republic of letters, 1680-1750* (New Haven en

communicatie verliep in een zeer wijvertakt en invloedrijk stelsel van patronage en dienstverlening, maakte dit de uitgever vaak tot brandpunt van contacten; hij werd door de leden van de Republiek der Letteren gebruikt als postadres.²³ Uiteraard kwam het de zaken van een uitgever ten goede, wanneer hij op deze wijze zo veel mogelijk auteurs van dienst kon zijn.

Zoals gezegd vormde een zeer verfijnd systeem van patronage en dienstverlening de basis voor de communicatie in de Nieuwe Tijd.²⁴ Hierbij draaide het om twee sleutelwoorden: vriendschap en communicatie. Beide begrippen hadden in de zeventiende en achttiende eeuw een geheel andere lading dan tegenwoordig. Een vriend was toen niet zozeer iemand met wie je in een vertrouwensrelatie stond, of die je graag mocht, maar iemand met wie je in een relatie van geven en nemen stond. Te zeggen: 'ik ben jouw vriend', was het expliciet aanbieden van je diensten aan de ander. Daarbij moesten beide partijen erop kunnen vertrouwen dat er uiteindelijk een balans zou ontstaan tussen diensten en wederdiensten, al werd zo iets nooit openlijk uitgesproken.

Communicatie is het tweede sleutelwoord van het systeem van patronage en dienstverlening in de Nieuwe Tijd. Communicatie, in die tijd werd veelal het woord 'commercie' gebruikt, was een voorwaarde voor het systeem van vriendschapsrelaties: wie niet bleef communiceren, lees: brieven schrijven, verstoorde de balans. Bovendien was de brief, met de transportmiddelen van toen, het enige middel voor het onderhouden van contacten. Dat geldt vanzelfsprekend dubbelop voor een uitgever als Du Sauzet, die klanten over heel Europa had. Het onderhouden van een 'commercie' met een ander betekende bovendien dat toegang werd verleend tot andermans netwerk.

In het kader van dit 'vriendschapsdiscours' is het niet verbazingwekkend, dat Du Sauzet over een zeer uitgebreid relatiernetwerk beschikte. Ten eerste bevonden zich daarin de boekverkopers met wie hij zaken deed; deze bevonden zich in de grote boekhandelscentra in het buitenland, zoals Leipzig, Genève en Parijs. Verder had Du Sauzet voor zijn tijdschriften correspondenten aangetrokken in Parijs, Londen, Lyon en Nijmegen. Tot slot verkocht hij regelmatig boeken en tijdschriften direct aan vaste klanten elders, dus zonder tussenkomst van een wederverkoper. Zo zond hij zijn *Nouvelles littéraires* aan de graaf Van Wassenaar-Obdam te Twickel²⁵ en aan de procureur-generaal van het parlement van Parijs, Joly de Fleury.²⁶ Aangezien één van de belangrijkste diensten die een 'vriend' kon verlenen, het opnemen van de correspondent in het eigen netwerk was, breidden de contacten van Du Sauzet zich vanuit deze eerste cirkel al snel verder uit. Hoewel hij een minder opvallend figuur was dan Pierre Bayle, is ook bij Du Sauzet een duidelijk kosmopolitisch element te bespeuren, hoewel hij als middenstander uiteraard vast geworteld was in de Hollandse

Londen 1995) 35-38. Robert Darnton, *The kiss of Lamourette: reflections in cultural history* (Londen 1990) 136-137.

23 Goldgar, *Impolite learning*, 17.

24 De volgende uiteenzetting is gebaseerd op: Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) en Saskia Stegeman, *Patronage en dienstverlening: het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996).

25 Huisarchief Twickel, Stukken van persoonlijke aard, inv.nr.543, rek.Wassenaer, map 2, 'boeken en prenten'.

26 Bibliothèque Nationale de France, Collection Joly de Fleury 1, inv.nr. 249.

burgerij.

Stanislas Leszczyński

Wellicht de belangrijkste uitgave van Du Sauzet was het driemaandelijks geleerdentijdschrift *Bibliothèque française*, dat hij in 1730 had overgenomen van zijn collega J.F. Bernard, en dat hij tot 1746 zou voortzetten. Het tijdschrift wordt, met name voor de jaren dat Du Sauzet het uitgaf, genoemd om zijn evenwichtige inhoud, heldere schrijfstijl en voorbeeldige periodiciteit. Met name aan dat laatste ontbrak het bij andere periodieken nogal eens.²⁷

Het succes van de *Bibliothèque française* bezorgde de uitgever een vaste toevoer aan kopij van lezers, en daarmee een uitbreiding van zowel zijn klantenkring als zijn correspondentienetwerk. Eén van de mensen die graag zijn pennenvruchten in Du Sauzets tijdschrift geplaatst zag, was de Fransman Pierre Joseph de Solignac (1687-1773). Deze lage edelman was secretaris van de voormalige koning van Polen, die evenals hij literaire ambities had.²⁸

Stanislas I Leszczyński is twee maal tot koning van zijn geboorteland gekozen, en werd twee maal afgezet. De voormalige grootmacht Polen was inmiddels vervallen tot een speelbal tussen de grote mogendheden Oostenrijk, Pruisen en Rusland, die de verkiezing van de vorst gebruikten om hun invloed op het in armoede vervallen land te vergroten. Juist op het moment dat alle hoop op een rol op het politieke toneel verkeken leek, kreeg de verbannen vorst een derde kans, toen de Franse koning Lodewijk XV zijn dochter Maria huwde. Stanislas beschikte nu over een machtige schoonzoon, die hem bovendien het hertogdom Lotharingen gaf. De reden hiervoor lag in Wenen, waar de enige Habsburgse erfgenaam, Maria Theresa, in het huwelijk was getreden met de vorige hertog. In het kader van het Europese politieke evenwicht was het ongewenst dat de Oostenrijkers dit centraal gelegen en aan Frankrijk grenzende gebied in handen kregen.

Stanislas kreeg met zijn nieuwe titel overigens geen politieke invloed; Lodewijk leverde de eerste minister en verzocht zijn schoonvader zich niet met staatszaken te bemoeien. De Poolse troonpretendent was in Lotharingen in feite een Frans onderdaan. Zonder hoop op een vaderland wierp Stanislas zich op een internationale carrière als koning-filosof, sinds Plato een eeuwige droom van Europese vorsten. Het hof in Lunéville, nabij Nancy, werd omgetoverd tot een paradijs voor intellectuelen. Het was de taak van de koninklijke secretaris Solignac, de correspondent van Du Sauzet, om de pennenvruchten van de vorst in correct Frans te herschrijven.

De correspondentie tussen Du Sauzet en Solignac breidde zich al snel uit. Wellicht hoopte Du Sauzet vanaf het begin langs deze weg contact te leggen met de Poolse koning in ballingschap. Ongevraagd zette hij in de brieven aan Solignac zijn mening over de internationale politieke situatie van dat moment uiteen, waarschijnlijk in de hoop dat deze de vorst konden bekoren.²⁹ Deze bleek inderdaad geïnteresseerd te zijn in de bespiegelingen van de Amsterdamse uitgever, wat Du Sauzet interpreteerde als

27 Jean Sgard, *Dictionnaire des journaux* (Parijs 1991) nr.162.

28 Het volgende is gebaseerd op: Jacques Levron, *Stanislas Leszczyński, roi de Pologne, duc de Lorraine: un roi philosophe au siècle des lumières* (Parijs 1984).

29 Du Sauzet aan De Beyer, 2-3-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.18: 'Le chevalier [de Solignac -EvM] me dit bien de douceurs sur mon *heureux talent pour la politique*.' Cursivering van Du Sauzet.

een uitnodiging om de ingeslagen weg te vervolgen.

In het licht van het zojuist geschetste discours, dat gold in de betrekkingen tussen geletterden in de achttiende eeuw, mag het geen verbazing wekken dat Du Sauzet het niet liet zitten bij het via Solignac aanschrijven van de Poolse vorst. Geheel volgens het motto 'voor wat hoort wat' verwachtte hij een tegenprestatie voor de moeite die hij nam om Stanislas te amuseren. Daar komt nog bij, dat de portokosten van zijn correspondentie naar Lunéville flink opliepen.³⁰ Het probleem voor Du Sauzet was, dat het binnen datzelfde vriendschapsdiscours ongepast was te vragen om een wederdienst.

Een eerste stap die Du Sauzet ondernam, was het impliciet in de brieven aan Solignac klagen over het gebrek aan wederdiensten, zonder dat Du Sauzet daarmee buiten zijn boekje ging. Hij had zijn klachten namelijk al wel aan de secretaris persoonlijk geuit. Hij legde zijn tactiek als volgt uit aan zijn vriend Justinus de Beyer:

Ik schrijf hem [Solignac] in de toekomst nog maar zeer zelden en ik zeg helemaal niets meer over de politiek. En dit is mijn redenering: als alles wat hij me zo vaak zegt waar is, zal de goede vorst verbaasd zijn over mijn stilzwijgen, en vragen wat de reden ervan is; de ridder [Solignac] zal dan gelegenheid hebben deze redenen uit te leggen. Als de vorst daar ongevoelig voor is, dan verdient hij het eerlijk gezegd niet dat ik mijn tijd aan hem verdoe om hem te plezieren. Ik heb alleen zoveel bereidwilligheid getoond omdat Stanislas bij iedereen geliefd is, en omdat hij bovendien door niemand wordt gevreesd en zich buiten de Europese aangelegenheden houdt.³¹

Helaas voor Du Sauzet bleek de koning in Lunéville niet erg gevoelig voor de 'pressie' die de uitgever op hem uitoefende. Du Sauzets vriend aan het Lotharingse hof, Solignac, kwam gelukkig met een beter plan: wanneer Du Sauzet een titel zou krijgen van de voormalige Poolse vorst, als blijk van waardering voor zijn brieven, dan kon daar vervolgens wellicht een financiële vergoeding aan worden gekoppeld.³² Deze insteek had aanmerkelijk meer succes en Du Sauzet werd op 10 januari 1743 erkend als officieel agent van de koning-zonder-land.³³ Hoewel het nooit tot het beoogde salaris is gekomen, steeg Du Sauzet met deze benoeming duidelijk in rang: hij kreeg een andere plaats in de kerk en werd uitgenodigd voor *soirées* bij andere buitenlandse vertegenwoordigers.

De Amsterdamse uitgever had het moment om toe te treden tot diplomatieke kringen niet beter kunnen kiezen. De opvolging van de Habsburgse troon door Maria Theresa enige jaren daarvoor was namelijk de aanleiding geweest tot een groot conflict, dat bekend staat als de Oostenrijkse successieoorlog (1740-1748). Onder het mom van een protest tegen een opvolging van de keizerskroon in vrouwelijke lijn viel de ambitieuze Pruisische vorst Frederik II in december 1740 de Oostenrijkse provincie

30 Du Sauzet aan De Beyer, 9-2-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.11r.

31 *Ibidem*.

32 Du Sauzet aan De Beyer, 8-1-1743, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.109r-v: 'Le chevalier Solignac (...), le marquis de La Galaizière [et] le duc Ossolinsky (...) ont resolu de me mettre sur les voyes pour obtenir quelque chose de réel dans la suite, & ils ont conclu qu'il falloit commencer par un titre qui pût fonder des prétentions.'

33 Kopie van een brief van Stanislas aan Du Sauzet, 10-1-1743, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.111. O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residentie in Nederland 1584-1810* (Den Haag 1983) 212.

Silezië binnen, wat zou leiden tot één van de meest complexe militaire en diplomatieke oorlogen in de Nieuwe Tijd. De internationaal georiënteerde immigrant zou al snel keuzes moeten maken.

De marquis de Fénelon

Nog voor Du Sauzet vaste voet had weten te krijgen aan de Lotharingse grond, had zijn politieke belangstelling hem al in contact gebracht met het Franse gezantschap te Den Haag. Waarschijnlijk opnieuw via zijn netwerk als uitgever en boekverkoper, was hij 'beviend' geraakt met de plaatsvervangend ambassadeur, de abbé La Ville. Ook hier was men zeer gecharmeerd van de politieke bespiegelingen van deze buitenstaander. Anders dan de Poolse banneling Stanislas, had het Franse ministerie van buitenlandse zaken echter wel baat bij informatie over de politieke gang van zaken in de Republiek.

De brieven die Du Sauzet aan La Ville schreef werden via de ambassadeur Fénelon doorgezonden naar de Franse minister van buitenlandse zaken, Argenson. Waarschijnlijk had de uitgever hier in eerste instantie geen weet van. Kennelijk werd de informatie hoog gewaardeerd aan het Franse hof, en op instructie van de minister stelde Fénelon zijn informant een jaarlijkse toelage van driehonderd gulden in het vooruitzicht. Mocht Du Sauzet met nog meer nieuws komen, dan kon dit bedrag zelfs met honderd gulden worden opgehoogd.³⁴ Korte tijd later deed de nieuwe spion wat er van hem werd verwacht. In vertrouwen had hij vernomen dat de Amsterdamse magistraat zich voorbereidde op een gewapend conflict, wat hij zonder enige scrupules doorgaf aan zijn Franse vrienden.³⁵

Zou Du Sauzet hebben beseft wat hij deed? Op dit moment was de Oostenrijkse successieoorlog al een jaar aan de gang. De Republiek zag zich, samen met Engeland, gebonden aan de Pragmatieke Sanctie. Na de geboorte van Maria Theresa hadden alle mogendheden zich onder druk van keizer Karel VI (1711-1740) door middel van dit verdrag gecommitteerd aan de opvolging door diens enige dochter. De Oostenrijkse erflanden werden één en ondeelbaar verklaard en zouden ook in vrouwelijke lijn worden bestuurd door de Habsburgers. Frankrijk en Pruisen keerden zich echter onmiddellijk na Karels dood tegen de jonge vorstin. De dreiging van een Franse invasie in de Zuidelijke Nederlanden was nu groter dan ooit. De vooruitgeschoven verdediging van de Republiek was echter sterk verzwakt, zodat het slechts wachten was op een nieuwe invasie, zoals die van 1672. Engeland en Oostenrijk oefenden druk uit op Den Haag om de Fransen de oorlog te verklaren, maar de Hollanders twijfelden.

Du Sauzets relatie met het hof in Lunéville komt door zijn rol als betaald informant in een nieuw licht te staan. Stanislas was immers niet meer dan een marionet van de Franse kroon. Hiermee moet de uitgever zich geheel in handen te hebben gegeven van zijn oude vaderland. Kennelijk was hij inderdaad niet in Holland ingeburgerd. Zijn uitspraak, aan het begin van dit artikel aangehaald, dat hij een trouw onderdaan van de Republiek was, moet met een flinke korrel zout worden genomen, zo lijkt het. Zo

34 Fénelon aan de marquis d'Argenson, P.S., 8-11-1741, bij brief van 7-11, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr. 440, f. 151v-152r.

35 Du Sauzet aan Fénelon, 25-12-1741, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.440, f.390v.

eenduidig lagen de zaken echter niet; Du Sauzet had nog een verrassing in petto.

De informatie uit Amsterdam bereikte minister d'Argenson steeds via de Haagse ambassade. Via de geregelde persoonlijke bezoeken van ambassadeur Fénelon zal hij wel op de hoogte zijn gebracht van de identiteit van deze informant, die in de diplomatieke correspondentie steeds geheim werd gehouden. Hij zal dan ook verrast zijn geweest, toen hij in september 1745 rechtstreeks een brief ontving van de Nederlandse agent van de Poolse koning in ballingschap, Stanislas, hertog van Lotharingen en Bar, niemand anders dan zijn informant Henri du Sauzet. In dit schrijven hield Du Sauzet een uitvoerig pleidooi voor meer tolerantie voor de hugenoten in Frankrijk, nadat hij eerst een wit voetje had gehaald bij de minister door hem uitvoerig te complimenteren met enkele recente militaire successen:

Nadat ik Uwe Excellentie heb gefeliciteerd met de grote gebeurtenissen van deze campagne, wil ik u vragen mij toe te staan, mijnheer, uw bescherming af te smeken voor een deel van de onderdanen van de koning, die zuchten naar een vrijheid die hen onder de vorige koning is ontnomen. Zij hebben al hun hoop gesteld op de goedheid van hun Majesteit en zijn regering. Ik heb de eer u een geschrift aan te bieden dat de Franse protestanten in dit land hebben laten drukken en dat me de aandacht waard lijkt. Onafhankelijk van religieuze motieven lijkt het welzijn van het koninkrijk te verlangen dat men hen enige tolerantie verleent om hen voor hun vaderland te behouden en te voorkomen dat zij hun arbeidskrachten meenemen naar het buitenland, zoals zovele duizenden van hun broeders vóór hen hebben gedaan. Ik onderwerp hun redeneringen aan het oordeel van uw wijze en evenwichtige Excellentie en ik verzoek u ervan overtuigd te zijn van de oprechtheid van mijn stellingname. Mijn voornaamste doel is het voordeel en het welzijn van Frankrijk en de glorie van de koning en van u.³⁶

Argenson was verbijsterd over deze doorbreking van het protocol en de aanmatigende opmerkingen van Du Sauzet, en hij lichtte de (katholieke) Poolse vorst in over dit eigengereide gedrag van zijn Nederlandse agent.³⁷ Het mag geen verbazing wekken dat na deze brieven niets meer is vernomen van een rol van Du Sauzet op het politieke toneel. Zowel zijn correspondentie met de Franse ambassade als zijn agentschap voor de Poolse vorst moeten onmiddellijk zijn beëindigd.

Slot

De positie van de hugenoten in de Republiek der Nederlanden in de achttiende eeuw was moeilijk. Enerzijds waren zij door geloof en levensonderhoud gebonden aan het land waar zij woonden. Anderzijds bleven zij in hun hart Fransman. Deze halfslachtige inburgering in de Nederlandse Republiek kon leiden tot bizarre situaties, zoals het geval was bij Henri du Sauzet, die na een overduidelijke keuze voor de Franse zaak al zijn krediet verspeelde door een onmogelijk pleidooi voor tolerantie jegens de hugenoten in zijn geboorteland.

Toch moet ervoor worden gewaakt het handelen van Du Sauzet te bestempelen als

36 Du Sauzet aan Argenson, 16-9-1745, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.456, f.391-392.

37 Argenson aan La Ville, ca.20-9-1745 (minuut), Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.456, f.393r-v. [Mijn vertaling -EvM]

landverraad en ontrouw. De loyaliteit van burgers in de Nieuwe Tijd lag nu eenmaal anders dan tegenwoordig normaal wordt geacht. Diverse vormen van loyaliteit lopen door elkaar heen. Voor Du Sauzet was de ommezwaai van 'verraad' naar zijn tolerantie-pleidooi niet zo evident als voor ons. Zijn informatie aan de Franse diplomatieke dienst werd voornamelijk ingegeven door een wens tot vrede, gekoppeld aan een overduidelijke eigengereidheid. Het was zeker niet zijn bedoeling dat de Fransen de Republiek binnen zouden vallen, al zouden zijn inlichting daar natuurlijk uiteindelijk best toe hebben kunnen leiden. Uiteindelijk waren mensen als Du Sauzet trouw aan datgene waar zij zelf in geloofden, zowel op politiek als op religieus gebied. Zodra dat geloof niet strookte met de eisen die de natiestaat aan hen stelde, zagen zij er geen been in, tegen de belangen van hun thuisland te handelen.